

Момчило ГОЛИЈАНИН*

ЗЕМЉА И ГЛАД КАО ПОЕТСКА ИНСПИРАЦИЈА У РОМАНИМА ДУШАНА ЂУРОВИЋА

Апстракт: У раду су обрађени сви романи Душана Ђуровића осим *Туге бињекташа*. Испоштована је хронологија појављивања романа, чиме се жељело приказати пишећев развојни пут.

Примјена интерпретативне методе има за циљ да се читалац напоредо упозна са Ђуровићевим романима, са њиховим садржајем у најкраћим цртама, али и са аналитичким посматрањем тих дјела. Ту је и жеља аутора да подстакне оне који нису прочитали дјело да то ураде.

Кључне ријечи: роман, глад, земља, чојство, јунаштво, криза морала, Дукљанска земља, Под ведрим небом, Мирис оскоруша, Зов ливада, Пре олује, Звезде под планином, Питома Лоза...

Романсијерски опус Душана Ђуровића од осам књига је тематски разноврстан и умјетнички неуједначен. Књижевна критика је као вредније издвојила четири романа: *Дукљанска земља*, *Под ведрим небом*, *Мирис оскоруша* и *Зов ливада*, док је остале романе (*Пре олује*, *Звезде над планином*, *Питома Лоза* и постхумно објављени роман *Туга бињекташа*) ставила у други план. У прилог оваквој подјели иде и чињеница да је у Изабраним дјелима прихваћена оваква „класификација”. Да ли је овдје учињена неправда према неким романима, вријеме ће показати. Ту, прије свега, мислимо на његов најобимнији и композиционо најкомплекснији роман *Звезде над планином*. Не треба занемарити ни мишљење аутора о својим дјелима. „У новинском разговору са Ј (ованом) Д (ујевићем), објављеном у

* Књижевник

листу 'Побједа', 10. XI 1961, под називом 'Желио бих да се установи Његошева награда', Ђуровић је издвојио слjedeћа дјела: *Дукљанску земљу, Под ведрим небом, Звезде над планином и Ждријело...*" (Цитат преузет из књиге Радомира Ивановића *Стварање и сазнање*, ИТП „Змај", Нови Сад 2006, стр. 71). Овакво размишљање се утолико прије намеће што је пишево опредјељење аутопоетично, умногосте засновано на истинитим догађајима у којима је често писац актер доживљавања и чиме се опредјелио за реалистичко сагледавање стварности.

Вријеме у коме је живио и у коме је настало, тачније – настајало, ово дјело (јер је његов стваралачки период, будући да се ради о обимном дјелу, био доста дуг!) је период социјалне литературе и припада некој врсти неосоцијалног реализма. Уосталом, „савремени књижевник мора у својим дјелима да рјешава социјалне проблеме. Мјесто *сладуњаве* и *забавне* литературе, данас се тражи социјални реализам. Књижевник има задатак као и научник. Дјело у којем се не рјешава проблем друштва и живота, не испуњава оно што је најбитније". То је оно Енгелсово „истинито репродуцирање типичних карактера у типичним околностима". Истине ради, мора се казати да је овај социјални моменат најнаглашенији у роману *Под ведрим небом*, о коме ће касније бити ријечи.

Првим романом, *Дукљанска земља*, Душан Ђуровић се представио као велики опсерватор, као сликар социјалних (не)прилика у Црној Гори у вријеме аустроугарске окупације, медитатор и аналитичар који прониче у судбинска догађања у Дукљи, земљи у којој су зли духови запретани у њену дубину, али које она с времена на вријеме ослобађа и они излазе као из Пандорине кутије да опомену, да подсјете на своје присуство. И у тој Дукљи траје вјечита борба између тог повремено укроћеног демона и људи који се носе с њим. Та земља је проклетство од кога се бројни Горчини не могу и не желе ослободити, хранитељица и узданица у злим временима (а кад нијесу била зла?!), али често и бич божји, казна недужних. „Дукљанска земља је несрећна земља!... Њу је некакав латински цар Дукљан који је живио у Дукљи и који се претворио у најстрашнијег сатану, ставио под своје ђаволје копито. Њега је Бог казнио, свезао и заковао негђе поред града, негђе у неком најдубљем виру Мораче или Зете".¹ А тај зао дух, дух Дукље јавља се „у облику свега: као мађа,

¹ Душан Ђуровић, *Дукљанска земља*, „Геца Кон", Београд 1939, стр. 238.

суша, вјетар, глад, рат, јавља се и у облику људи који држе влас', који харају и тлаче сиротињу и удовице, који издају..."²

Ђуровић је за покретачки мотив узео глад која је у кршевитој Црној Гори у тим злим временима свакодневно узимала свој данак. Сахране су учестале и у поворкама се лијено крећу „живи мртваци”. Само су најотпорнији, које је живот калио и искушавао, остали. Један од њих је и Горчин Кнежић. Он је оличење снаге и трпљења. Ђуровић нас је, кроз Горчинов лик, одвео до библијског мотива о Праведном Јову. Страда Горчин, ратује и гладује, губи дјецу, Воја и Стану, ожалошћен је, али стоји усправно. Провали с времена на вријеме из њега бијес на „неблагодарност синова” и њихов однос према земљи, заболе га неправде које му се приређују, вријеђа га однос окупаторске власти, која је, иако хришћанска, гора од „турског земана”. Све то, међутим, овај горштак подноси. Чак и кад му одузимају најбољу њиву Лонцу, и кад му гоне Јелку, једину краву пред отељајем која би му спасила породицу од глади и смрти, и кад му „ломе јарам”. Све то често чини без роптања, јер је то казна божја, јер живе на уклетој земљи, али коју он воли, коју разумије, за коју је антејски везан. Понуди та земља изобиље плодова, али они тешко долазе у руке сељаку. Уништи их град, или их отме Швабо. Бори се Ђуровићев јунак с бројним недаћама, погибијама, згариштима, глађу. Његово село је у црнини и често жене преузимају на се обавезе и послове мушкараца. Стана Горчинова, храбра и вриједна дјевојка, оре и за се и за село. Носи тајин војсци, храбри оца, указује браћи на грешке при њиховом вербалном сукобу с оцем. Анђа Ђурова се злопати са дјететом по туђим кућама и покушава да сачува синчића до очевог повратка из рата. Нажалост, глад је уморила и једно и друго. Глад, само глад. „Глад, као какво невидљиво чудовиште, све више је стезала. Пред људима су стојали црни дани, зевао понор, који су више наслућивали изопаченим злим наравима него разумом и далековидошћу. Јело се све мање. Организам је слабео, душа се витоперила и пакостила, постајала уска, крута, зла, а ум се тањио и изоштравао своју брид. Нико од њих није разумевао да им се од глади више мења лик душе него тела, које је мршавило и сушило се.”³

Карактеристика Ђуровићевог казивања је у наговјештајима. Они су, у ствари, у доста случајева писцу послужили за стварање заплета

² Исто, стр. 239.

³ Исто, стр. 246.

радње. Истина, и наговјештају су „провидни”, лако наслућујемо несрећу: „Нека злослутна мисао, као разбојник, насрну на њега и учини му се да у мутној реци види самога себе, где се дави и где прави очајне трзаје и грчеве. Осећао је да га нешто силно вуче напред и да губи присебност”.⁴ Онда ништа природније него да „њега сад изневери сигурност, трнокоп клизну, а он посрну према откопу, као бачен неком невидљивом руком, одби се од њега и некако паде и страшно удари раменима, вратом и главом на крљат и шиљате изданке”.⁵

Када петогодишња Гавранова кћи Јулка пјева и стално понавља пјесму- „Куку, Јуцо... шта ти би-и-и”, „нико није покушао да се у ту малу и наивну мисао зарони и да покуша да види трагедију која се крила у тим речима, безазлено изговореним”. А она је убрзо дошла, као што иначе по правилу долазе несреће последице наговјештаја. Уосталом, у овим временима глади и немаштине, ратова и погибија, није била никаква мудрост наговијестити несрећу. Но, и од несреће има већа несрећа, а она се манифестује у људским отуђеностима. У кризи морала. Пекар Ратко је крајње нечовјечан кад налази пред својим вратима мајку с дјететом, уморене глађу: „Липсала!... Пу!... Ту дошла!... Липсала с ђететом на моме прагу!... Хм, изабрала моју кућу!... Убио је Бог!”.⁶ Јасно, овдје Ђуровић прилагођава вокабулар степену моралног посрнућа својих јунака, па ће употријевити израз *липсала*, што је примјереније употреби за анимални свијет.

Чак и они најчвршћи, какав је Горчин, западају у кризе. Горчин се ломи: да ли са своје Лонце, која му је превремено одузета, да „украде” неколико главица купуса да њима нахрани гладна уста дјеце и отме их од смрти. „Слушао је како се у њему два гласа надвикују: како га један тера и убеђује да је то његово, да има право, да нема ту ничега срамотног, а како га други одвраћа: не, не, Горчине! Ако је некад било твоје, сад није. То је непоштено... Црн образ... Како ћеш сутра погледати људима у очи...”

Роман *Пре олује* написан је, како писац каже у напомени, пред Други свјетски рат, а објављен је 1946. године. Овим романом писац је већ увео праксу, која ће карактерисати и неке касније његове романе, да уведе једну централну личност, која ће као нит повезивати сву радњу и личности у дјелу. Сви евентуални рукавци у које је пи-

⁴ Исто, стр. 277.

⁵ Исто, стр. 280.

⁶ Исто, стр. 288.

сац с времена на вријеме залазио, служили су као додатно објашњење догађаја, односно освјетљавање главног јунака. Зато овдје не можемо ни говорити о евентуалним дигресивним епизодама, чак ни онда када нам то залажење у рукавце „укоче” радњу, када се успорава онај динамички ритам казивања. Та статична мјеста попуњена су сликовитим описима који дају дјелу лирску димензију.

Мјесто радње се помјера из Црне Горе, која је у вјечним зажарима глади, борбе, страха, општих оскудица. Одатле се и истићио главни јунак Каменко, кога ће живот одвести, последице очеве смрти, у свијет. Као студент долази у родно мјесто и слуша размишљања и савјете дједа Сава, осамдесетогодишњег свештеника. Из старца проговара мудрост игумана Стефана: „У старца се разиграло срце, отворила душа и развезао језик, па меша и говори без реда, а с времене на време својом дугом, сасушном руком повуче испред себе, преко неба, говорећи како се тамо душе Развршјана сваки пут кад дан почиње и зора зарумени причешћују истином и како су и тамо витезови они који су својом крвљу умивали тај сиви камен,⁷ и патриотизам старог свештеника из Мажуранићеве „Чете,: „Вас овђе веже – окрену се он Развршјанима – она мала црквица и гробови око ње. Ја те равнице нисам видио, али знам нису чисте као овај камен, на њима не може бити љубави ни једнакости. Не, тамо не. Останите овђе, јер ниђе нећете бити ближе небу него на овом камену, ниђе нећете тако виђети трептаве звијезде као више ваших плоча. Развршје је постојало, Развршје треба да постоји ! Оно је сјеме и расадник људи”⁸

Тај бунтовни и револуционарни дух, којим је задојен на том камењару, Каменко ће показати и на студијама, у студентским демонстрацијама. У сукобу са полицијом, Каменко паказује невиђену храброст. Но, глад, беспарица и болест су га нагнали да почиње размишљати друкчије. Запошљава се као приватни учитељ у кући Љубомира и Вавре Кнежевић. То је вријеме снажних ломова и превирања код Каменка. Увиђа он да силни капитал (пилане, млинови, концесије које добија од Владе...) није поштено зарађен, али да се он полако уљуљукује у новом начину живљења. Увиђа да је кућа – палата, у којој и он сада ужива гостопримство, саздана на крви и сузама радника. Оних радника којима је и он у једном тренутку направио „медвјеђу услугу” када је помогао Кнежевићу да лажним обећањи-

⁷ Душан Ђуровић, *Пре олује*, „Свјетлост”, Сарајево 1946, стр. 22.

⁸ *Исто*, стр. 25.

ма одгоди штрајк шумарских радника. Осјећа гризодушје. Издао је револуцију, другове, очекивања дједа Сава... Мала му је утјеха што га тјеше најближи и најбољи другови, Јордан и Мара, да је направио разуман потез, да је тренутно ухљебљење једино шта је сада, болестан и сиромашан, могао направити. Поготову му је мала утјеха што га у томе подржава дојучерашњи друг Мирко Косић, који му чак нуди и неке услуге. Каменко увиђа сву трулеж Кнежевићевог дома, неморал који влада у њему, злочине који се чине према слушкињама (које се иначе често смјењују). Криви и себе (да ли оправдано?!) што је прећуткивао многе ствари за које је знао. Посебно што није ступио у заштиту оних несрећних дјевојака које напаствују Кнежевићеви синови- раскалашни Драган и умоболни Миле. У Сарајеву је, гдје је привремено на службеном путовању, свједок развратног понашања Кнежевићеве кћерке Љиљане, касније супруге Мирка Косића, савјетника у посланству у Паризу. Косић је иначе антипод Каменку. Иако обојица потичу из истог поднебља, то су два свијета. Први је прагматичан, на вријеме је дошао до спознаје да је идеалисање утопија и да човјек мора живјети, да мора ићи испред догађаја, док је Каменко још увијек „оптерећен” обавезама младе генерације да мијењају свијет. Чак и док се налазио привилегован у кући Кнежевића, док зарађује хљеб, прихватајући да поучава имбецилног Мила, у њему се јављају ломови, сукоби између ранијег и садашњег Каменка. Можда га дјелимично „тријезни” Косић, посебно када говори о женама, о Ваври и Љиљани Кнежевић, о женској хипокризији. Чаша је преливена када Косић одлази са Љиљаном у Париз и када се Вавра ослобађа сина Мила, шаљући га „на лијечење” у Беч.

Каменко у једном тренутку озбиљно размишља о самоубиству. Мисли да је остављен од свих, да је изневјерио оног револуционарног и напредног студента са демонстрација. Преокрет наступа послије самоубиства служавке Гине и написа у „Слободној речи” о том случају. Дефинитивно је разобличен свијет у коме се крећу Кнежевићи. И Каменко мора дати ту свој удио. И дао је највише што је могао. Одлази у Сарајево, у шуми убија Кнежевића, пали његове пилане и доспијева на суд, на коме се држи веома храбро. Осуђен је на доживотну робију, али се расвијетлио живот „освједоченог националног радника” Љубомира Кнежевића захваљујући адвокату Каменка, Хајдуковић Владићу. Сазнало се да је тај „Солунац” био члан аустријске обавјештајне службе, да је био свједок против Аписа и његове групе, да је све богатство стекао непоштено. Увидио је то и

Каменко и на суду спрао са себе сву љагу која је евентуално могла пасти на њ док је служио у овоме дому крви и злочина: „Имао сам право што нисам веровао тим речима-продужи Каменко- јер сам видео и познао све, сву трулеж, сву поквареност, све злочиначке нагоне и злочиначка дела, сав лажни патриотизам, привидну хуманост, отменост и великодушност, кржаве руке у белим миришљавим рукавицама, како радници и сељаци постају плен, где се пијанчи и коцка, где су служавке бело робље, које треба да задовоље и умире болесне полне страсти и нагоне, да лече кретене, па макар се бациле кроз прозор... Видео сам ја тај дом...”⁹

Роман *Звезде над планином*, објављен 1956. године у издању сарајевске „Свјетлости”, уклапа се, и обимом и тематиком, у поратне епопеје, које су се, с мање или више успјеха, бавиле проблематиком Другог свјетског рата. И попут Ћопића, Лалића, Давича и других, и Ђуровић је хтио да „каже све”, да свој роман конципира на широкој основи, па је са 660 станица један од најобимнијих романа из поратног периода. Но, захваљујући пишчевој умјешности вођења радње, динамици живљења његових јунака, трагичним временским догађањима, вјештим „пресијецањем радње” функционалним дескрипцијама („Сунце се свило према камену, обесило се на пушкомет и љуља се као да ће се сурвати и стропоштати у њега”), пишчевој способности да одржи уз јединство радње и јединство интересовања, роман *Звезде над планином* остао је да живи као снажан печат времена, као свједочанство људских страдања, као доказ да несреће подједнако запљускују све људе који се нађу на њеном путу. Али, као по неком правилу, чешће страдају невини и људи „са кичмом”.

Ђуровић у роману обрађује прве ратне године у окупираној Црној Гори, звјерства која су чинили окупатори-Италијани, прве устаничке побуне, концентрационе логоре и затворе који су у окупираној Црној Гори ницали као печурке. А такво стање је пратила глад. Глад, страх и рат су кључне одреднице у Ђуровићевим романима. „Рат и глад у Црној Гори се никад нису раздвајали. Они су својим тешким зиданицама изградили њену историју”, каже Ђуровић. С њима, с глађу и ратом, иде и страх. Страх од Италијана, од Шиптара, од злородне године... Страх од човјека. Тај страх је нагнао несрећну мајку да баци у ријеку једног близанца како би спасила овог другог од побјешњелих Арнаута. Страх је дочекивао и пропраћао сва-

⁹ Исто, стр. 394.

ко новорођенче, јер су на свијет дошла „још једна гладна уста”. Ово је вријеме кад су се опште и појединачне несреће удружиле и када су људски поступци постајали неконтролисани, јер су „лични бол и лична несрећа далеко јачи него општи”.

У такав један животни ковитлац писац је ставио свог главног јунака Бора Војиновића, револуционара и човјека који је спреман на жртве, али који у пресудним тренуцима прави круцијалну „грешку”, предаје се италијанским властима како би заштитио породицу од прогона. Породицу није заштитио, а себе је осудио на невиђена понижења и мучења. Тако је Боро постао кључна личност романа, нит на којој се стичу сви чворови живота и револуције у Црној Гори. А почело је с Боровим разборитим залагањем да се заробљени италијански официри не стријељају, јер би тиме навукли гњев Италијана на село, него да се формира суд који ће одлучивати. Потребна му је сагласност рањеног Драга Поповића чију су браћу побили Италијани. Боро, нажалост, не наилази на разумијевање својих сабораца. Присутна је нетрпељивост, посебно између њега и Бошка Шипчића. Чак и када га хапсе, многи у томе виде сопствени тријумф. Бошко Шипчић и Пеко Андрић покушавају да на конференцији комуниста окрену народ против Бора. Из њих проговара мржња. А и Боро у тренуцима хапшења има предосјећај краја: „Боро погледа на кућу, на прозоре и врата. Желео је да последњи пут види некога од својих и да чује нечији глас. Очи му се раширише, ухватише у себи све, дом, воћњак, село. То је била последња слика и последњи велики и снажни утисак који се уобличише негде дубоко у њему”.¹⁰ Од тада почиње његово животно „хожденије по мукама”. Пребацују га из логора у логор: Подгорица, Цетиње, Клос, Скадар, Јусовача... Пролази кроз једанаест логора. И у свима патња, глад, понижење, ваши, са слушавања. Уз све то и слутње: „И ноћас они сањају о слободи, сви, у читавом затвору, а наслућују да неко велико зло није далеко и да већ својим гвозденим кљуном кљуца на врата Јусоваче”.¹¹ Италијани су успјели, по оној латинској – „Divide et impera”, да убаце „коску раздора” међу затворенике. Основана је посебна барака за интелектуалце, убацују шпијуне, протурају идеју црногорског индивидуализма и негирања српства у Црногорцима. Подмећу Бору замке; љекар Томан га наговара да пише за непријатељске новине. Ђуровић је

¹⁰ Душан Ђуровић, *Звезде над планином*, „Свјетлост”, Сарајево 1989, стр. 177.

¹¹ *Исто*, стр. 530.

веома животно описао моралну нискост доктора Томана. И не само његову. Отуда честе реминисценције код појединих затвореника, а посебно код Бора, на моралну кризу која сада влада, али и на морал који би требало да завлада послје рата. Снови о слободи су стални. Боро физички пропада, али је морално чврст. Налази снаге да се понекад и нашали, и поред несносних болова у нози, и поред болних сјећања на породицу и њихове патње, на сукоб с оцем Мркојем, који га посебно воли. Живот у логору тече. Људи умиру, неке одводе на стријељање или у интернацију, други долазе. Чак се и живот понекад зачиње у логору. Рађају се дјеца која прве сате свог живота проводе на робији. Своју бестијалност окупатор посебно показује када не дозвољава женама, које су данима пјешачиле из Црне Горе, да посјете своје мужеве. Могу се видјети, али се не смију ни руковати, нити проговорити једно с другим. Робијашима праве друштво штакори и пацови које је зима нагнала из поља у њихове бараке. Но, и поред таквих услова животарења, људи се отимају од чамотиње. Проради с времена на вријеме у њима пркос, онај инат толико својствен нашем човјеку. Чуће се пјесма, заиграће коло испред логора, а смијех, досјетке и шале су честа појава. Фашисти нису могли да убију дух у тим живим лешевима. Истина, неки неће издржати сталну тортуру, батине, ислеђивања. Завршиће живот потпуно скрхани и психички поремећени, док ће се на другој страни наћи појединци који ће, да би спасили голи живот, прибјећи денунцијацијама. То су они којима је живот скупљи од поштења. Раде Бајић и судија Ђуро организују чак групу и праве спискове комуниста и револуционара које предају властима логора. Наћи ће се, међутим, и они код којих проради савјест, попут наредника Приба, појави се кајање, и који ће уништити припремљени списак непожељних у логору.

Лезиве су слике мучења. Људе лишавају воде („Аква, аква, сињоре”, вапије млади и измучени Бошко Мандић, док га са братом Марком убацују у камион који их вози у смрт.). У таквом људском колоплету наћи ће се и неки према којима Ђуровић осјећа анимозитет. На удару његовог пера наћи ће се посебно нека свештена лица. Иако и сами робијаша, они су, по ријечима аутора, више прљави, вашљиви, грамзиви, недружељубиви, него други. Такав је Макарије, такав је Јово, такав је неименовани свештеник кога Ђуровић пореди с гавраном (и коса, и бркови, и брада су толико црни да се сјаје).

Иако подијељена на два поларизована свијета, и на једној и на другој страни ће се наћи јединке које штрче. Наћи ће се и међу Цр-

ногорцима жбирова и нељуди, као што ће се наћи код Италијана честитих људи, попут доктора Ђина, који рат доживљавају и као личну и као националну несрећу и трагику. Али понекад је довољан и један Акризије Корти да, попут Андрићевог Латиф-аге, званог Карађоз, загорчава живот робијашима.

Додатни бол, али онај бол душе, доживљавају револуционари, а посебно Боро Војиновић, кад сазнају од новопридошлих робијаша за недјела која чине њихови дојучерашњи другови, кад сазнају за јаме које се пуне неистомишљеницима, за пасја гробља... Дотакао је Ђуровић, додуше више периферно, ову рак-рану наше револуције, ова лијева скретања која су, чини се, била најприсутнија у Црној Гори и Херцеговини. Ништа мањи бол није ни онај за породицом. Свјесни да су их својом револуционарном активношћу гурнули у патње, глад и немилост окупатора, они осјећају снажно гризодушје.

Писац се, међутим, више, знатно више, задржао на портретисању становника логора, на патњама и понижењима која они несрећници доживљавају, на психологији људи који одлазе у смрт пркосно и неријетко – с пјесмом. Далеко је овај витешки сој од оних Сартрових јунака из *Зида смрти*, иако су у истим позицијама. Чак су далеко измученији, неупоредиво више били изложени мучењима и понижењима од Сартрових јунака, али смрт дочекују, с незнатним изузецима, уздигнуте и пркосне главе.

Ђуровићевом роману *Звезде над планином*, са данашњег становишта, могло би се замјерити на пренаглашеној наративности, одсуству језгровитости тамо гдје се она могла постићи, обимности романа (660 страница). (Још је Виктор Иго говорио да се плаши по обиму великих књига). Но, то је, вјероватно, плаћање цеха навикама писца који су писали о ратним догађањима под веома свјежим успоменама и са наглашеном жељом да кажу све. А Ђуровић је уистину казао, ако не све, а оно много. Освијетлио је живот у Црној Гори, у црногорским и албанским логорима (као да цијела Црна Гора у једном тренутку није била велики логор!), страдања њеног становништва, глад, ту сталну пратиљу рата, њене револуционаре и њихову борбу за слободу. Посебно је освијетлио љубав Црногораца према завичају, према оној подланици земље, према брижно његованом воћњаку, какав је био код Мркоја Војиновића. Ђуровић је приказао и однос ових горштака, како према животу тако и према смрти. Привилегија је у овим смутним временима умријети природном смрћу, на свом огњишту, како је окончао свој живот стари Мркоје.

Проклетства земље из *Дукљанске земље* пренијела су се и на *Питому Лозу*, роман који је у издању „Минерве”, Суботица-Београд изашао 1959. године. И овдје, на Питомој Лози „стално живи проклети дух, сакрива се негде у јарузи, или се увлачи под земљу кроз кривудава путеве кртичњака”. И ма колико да је уклетата и проклета, да не трпи на себи два господара, да су се око ње свађали и да је крв падала, њу су Гинићи, чије је власништво била, носили у души. „Она је била час зла, час добра, час блудница која иде од руке до руке, час жена која својом лепотом и чврстом постојаношћу очарава (...) то је та Питома Лоза, старо гнездо Гинића, земља проклета, а лепа и добра”.¹²

У гро-плану су двојица браће Гинића, Вуле и Раде, синови вриједног домаћина Сима Гинића. Вуле је преваром и лажним тестаментом дошао до власништва над Питомом Лозом, лишио брата Рада наслеђства, али се овај пред смрт, последије личне и породичне трагедије, последије погибије жене и дјете, последије робовања у логору, враћа Питомој Лози као блудни син.

Ђуровић је сву радњу, сва преживљавања, све душевне патње једног и другог брата смјестио у једну ноћ. Тачније, у једно предвечерје и једну ноћ. Радња почиње када Раде, скрхан животом и са бременим несрећа, долази на Питому Лозу, а завршава се његовом јутарњом спознајом да је ту сувишан, и Вулевим јутарњим буђењем из ноћних мора. Између та два догађаја аутор је смјестио сав историјат Питоме Лозе и њених становника. Ту је Вулева и Марина глад за земљом, безброј комбинација како ће преварити Рада и они постати једини власници; Вулево срамно подметање тестамена да га стари и већ обневидјели отац потпише, а да га претходно није прочитао, јер је мислио да је писмо; ту су вјечита гложења и ждерања између Вула и Маре, њихово хипокризно понашање пред Горичанима када су добили вијест да се Раде оженио, а потом да је добио кћерку... На другој страни је Радева ранија незаинтересованост за земљу, јер је по завршеном факултету радио у банци, али и његова каснија враћања тој земљи и успоменама. А она су се јавила онда када је Раде постао бродоломник, када је у рату изгубио породицу и када је осјетио горчине живота у логорима. Он је у једну ноћ сакупио све успомене које су га везивале за Питому Лозу. Посјећује свако дрво, ријеку, гробове, сјећа се сјаја и богатства Гинића, али и про-

¹² Душан Ђуровић, *Питома Лоза*, „Минерва”, Суботица-Београд 1959, стр. 13.

клетства које их прати откад су дошли на ту земљу. Зло је неријетко долазило и споља. Доносиле су га понекад жене које су долазиле у Гинића домаћинство, какав је случај с Вулевом женом Маром. Она је често потпиривала мржњу међу браћом, будила у Вулу иначе на-дошлу глад за земљом, за Питомом Лозом. „Она је била вечита жеља његова, земља за богове и ђаволе, пакао и рај, радост и бол. Она је сан. У сновима му се увек јављала као срећа и благослов или као проклетство и казна Онако као свима Гинићима”.¹³ За њу су сусједни Горичани говорили: „Човјек који хоће мир, не би желио на њој да живи. Проклета је! Откако се памти, проклета је. Она има свој дух, свој закон и правду. Јачег задржи и привија, а слабијег тјера. По свој прилици њој треба јак муж, биковит, који ће је оплодити”.¹⁴ А Вуле је себе сматрао управо таквим: вриједан, предузимљив, лукав. Но, само сам, без брата.

И у овом дјелу, као и у другима, Ђуровић је показао несвакидашњу љубав према земљи, глад за њом, вјечиту чежњу црногорског човјека за нечим у чему је оскудијевао, али и страх од живота због оскудице у томе. А ту је на првом мјесту земља. Плодна, благодетна, каква је Питома Лоза, или она шака земље украдена и дотјерана на магарцу – свеједно.

Ђуровић се показао као врстан посматрач људске душе, познавалац јединке, али и цјелокупног друштва. Улазио је у све поре човјековог живота, одсликавао његова унутарња преживљавања, кризе (у којима наш човјек никада није оскудијевао!), пратио његове успоне и падове. При том је увијек остајао на оној нужној дистанци објективности. Чак и онда када му је грађа налагала сликање црно-бијелом техником. А она није била ријеткост.

За Ђуровићев роман *Зов ливада*, који је у издању сарајевске „Свјетлости” објављен 1989. године, могла би се узети она Расткова – „људи говоре”. Мада је Ливада централно мјесто, а Миле Ломигора наратор, прича меандрира у мноштво рукаваца. И у сваком рукавцу, посебан наратор: Кића, Вукота, Тадија, Стево... и увијек и изно-ва нова одсликавања људи, животних филозофија, честих хипокризија. Иако су Ливаде широке и простране, у њима се људи гризу, уједају, ждери једни друге. Многе храни мржња.

¹³ Исто, стр. 97.

¹⁴ Исто, стр. 120.

Из старца Тадије проговара огромно животно искуство. Отуда је његово казивање често у сентенцама, попут оне да су „патња, борба, трпљење (...) хаљина коју је судбина скројила чојку”, или да „чојак себи не може дати мјеру. Њему мјеру даје народ”. Људе на Ливадама је цијелог живота јад јаду додавао. Многи од њих су снажно везани за земљу, посебно старија генерација, па отуд и сукоб са младом генерацијом која нагиње градском животу и нераду. Помало и неморалу. Мало млади држе до чојства и јунаштва старих Црногораца, онаквог чојства и јунаштва какви су били код барјактара Вула Мирковића. Вуле дијели мегдан са агарјанином Хајрудином на сред ријеке, наочиглед двију војски. Но, тај исти Вуле, који није знао за страх и повлачење, показује људске вриједности у односу према заробљеном Турчину. Када му овај на постављена питања да ли је паша, бег негативно одговара и када показује жуљевите руке којима храни петоро дјеце, вадећи хљеб из земље (пола своје, пола бегове), Вуле га пушта: „Е, пошто ниси ни паша, ни бег, ни ага, ни лажљиви трговац, нека ти је живот алал, али сиктер кући да те више моје очи не виде. И поздрави ђецу, чујеш!”¹⁵

Забилежио је Ђуровић, кроз приче Вукоте Живковића, и бројне досјетке и „препуцавања” између племена. Причања се махом везују или за Ливаде, као топоним за који су везани и старосједиоци и дошљаци, али и за легенде. Његов наратор, међутим, није везан искључиво за Ливаде које су постале његова опсесија и одмаралиште душе послје градске вреве; он путује и просторима и временима. „Дружио се” он и са Александром Великим, и са Дантеом, и са Јаном Хусом, и са Ђорданом Бруном... „Посматрао је” гиљотирање Дантона и Робеспјера, марширао је с Наполеоном, био на Термопилима, са Ханибалом прелазео Алпе, учествовао на сахрани Игоа... Ово је својеврсна разгледница личности и догађаја. Наратор располажује своју личност: ставља се у улогу познатих диктатора у историји и „опонаша” њихов живот, да би се тренутак касније вратио у реалност и живио живот обичног човјека. Не заборавља ни (не) оправдане освете код својих Црногораца (Тодор Кадиф бјежи у Цариград од зулума Зека Малог – књаза Данила, да би се касније вратио у Котор и ту убио књаза).

Податке о људима и догађајима наратору Милу Ломигори даје „тајни глас” који га често води кроз те догађаје. И кроз личности.

¹⁵ Душан Ђуровић, *Зов ливада*, „Свјетлост”, Сарајево 1989, стр. 214.

Сазнаје он доста од њега о Кићи, Вукоти, о дволичности људи. О Црној Гори уопште, која је, по Тадијином причању, „јунаштво, чојство, глад, неправда и страх”.

Унијеће Ђуровић и епизоде о људима који су „чудни” у својој средини, који за сусједи важе за луђаке, а ради се, у ствари, о изузетно образованим људима, које, због неких њихових настраности, људи не могу да прихвате. Један од њих тражи „камен мудрости”, копа бунаре по Ливадама, док други живи у предивном свијету природе.

Лепеза пишчевих личности је веома широка: од брбљиваца, хвалиша и нерадника, дисидената и денунцијаната, до високоморалних људи, какав је, нпр., учитељ Мићун Ђурић који се из рата враћа без двојице браће и сина.

Ђуровић припада оном соју писаца који је остао вјеран завичају и људима у њему, који је вјерно одсликавао све радости и трауме црногорског човјека и то износио веома сликовито. При том се користио урођеним смислом за лијепо причање, за срећан спој народног говора и књижевног језика, за складно компоновање елемената у дјелу, за смјењивање контемплативних и психолошких момента са дескрипцијама које иду у ред најљепших дескрипција у нашој књижевности.

Мирис оскоруша по много чему одудара од других Ђуровићевих романа. Додуше, психоанализе личности присутне су с времена на вријеме у свим његовим романима. Но, оне су највише дошле до изражаја у *Мирису оскоруша*. Ово је психолошки роман, један од изразитијих у савременој српској књижевности.

Писац је кроз брачни троугао: Станиша – Марица – Зага, дао слику поратног периода, вријеме моралних девијација, а кроз споредне личности (Рохаџи, Циле, Чан...), изневјереност почетних идеала револуције.

Станиша Грујић, ратник и учесник великих битака на Сутјесци, Неретви, Срему..., бомбаш и митраљезац који је седам пута рањаван, лијечи се у Дому за болесне на Бакији. На једнодневном излету упознаје се са Загом, женом која ће постати његова зла коб. Ту писац почиње заплет радње, која ће кулминирати у Станишином напуштању породице и новим браком са Загом. Ова, дакле, неријетка појава у поратном периоду, када су бивши револуционари и политички прваци напуштали своје дојучерашње супруге, које су са њима у ратном периоду подносиле све патње, али које им сада нису одговарале због грађанског статуса или сељачког поријекла, и женили се градским ди-

вама, често сумњивог морала. Помодни манир или сљевило од власти?! А „од власти се често ослепи. Онај који наступа, који је већ ту, одмах постаје кратковид. Око њега се окупљају ласкавци и удворице и од њих не може да види ништа даље. Све је то голи и љигави пузавац. То су они исти што су окруживали и пратили старог бога, они исти што су напустили прастаре богове и прешли самодршцу, они који ће опет прећи некое другоме богу...”¹⁶ У таквом окружењу ни Станиша Грујић, колико год до тада био досљедан и принципијелан, није се могао одупријети. Подлегао је више модерном тражењу времена, него љубави, мада га је и ова друга лако и брзо „избацила из седла”.

Станиша је трагично располућен. Или, боље-вишеструко растрзан. Он је бродоломник. Боре се у њему остаци револуционара и острашћеног партијског идеолога, обавезе према законитој супрузи Марици и заједничкој им дјечи, љубав према Заги, сумње у евентуалне брачне излете Маричине и очинство над Ранком, сумње у Загину вјерност... Он у свом самоуништењу иде корак даље: „разговара” са гробом погинулог друга. У том солилоквију он показује изузетну самокритичност. Осуђује себе и за оно што је погријешо и за оно што није. Убијећен је да је издао револуцију, другове, идеале за које се борио и крварио. Увиђа да га напуштају дојучерашњи саборци. Неко се мијења. Они или он? У некога је ушао ђаво који га нагриза. Ни Станиша никад није сам. И у њему постоји ђаво који га не напушта. „Свако од нас носи свога ђавола у себи, с њим се рађа, живи, умире; он нас стално искушава и читавог живота води ивицом између провалија. Церека се и игра пред нама, држи нас на ланцу, а ми слепци пипамо и корачамо бридом (...) Никад нисам сам, кад нисам с људима, онда сам с њим. Сваки дан је друкчији. Угојио се. Храни се мојом душом и мојим мислима...”¹⁷ Је ли ђаво Станишин двојник? Стално наглашавање двојности, сукоб између њега и оног његовог другог „ЈА”, говори колико је трагична личност, колика је разлика између оног истинског Станише и оног каквим се показује пред људима (Та дволичност је иначе карактеристична за многе личности у роману: за Станишу, за Марицу, за Загу. Истина, Маричина „дволичност” је племенита и поштена. Она покушава пред другима да одбрани Станишу, да оправда његове поступке.).

¹⁶ Душан Ђуровић, *Мирис оскоруша*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1972, стр. 33.

¹⁷ Исто, стр. 177-178.

Станиша увиђа да у њему умире онај ранији револуционар, онај поштени радник из винограда кога је с Марицом брижно обрађивао и његовао, онај невољни шверцер дувана, онај животни Маричин сапутник и сапатник, а да је њиме загосподарило ново снобовско друштво (Зага, нпр.) и да га то друштво разједа. Истина, нови начин живота није у њему потпуно убио љубав према отаџбини. Говор усамљеног човјека, док се Станиша у лову пење на брдо, у ствари је Станишина монолошка јеремијада над судбином његове отаџбине коју су разни „џамбаси” раскопали и уништили: „И дође непријатељ са севера и запада, сав у оклопу гвозденом, сав од челика, од муња и громава (...) и закука земља из дубина, настаде ноћ и мрак, одведоше повезано робље, жене, децу и старце, некуда у ропство и мучеништво да се никад не врате (...) И кукање и плач се гограма проломи, а непријатељ са севера и запада запева и прослави победу своју (...) Шта учинисте од земље моје, верглаши? Што земљом мојом лају и завијају угари? Чујем глас с Косова, глас с Куманова, глас са Сутјеске, глас из неке далеке, далеке провалије (...) Ах лепа ли си и несрећна ли, земљо, домовино, отаџбино моја, лепа си као најлепша девојка којој је неко срећу украо (...) Плачи, плачи и кукај да те чују небеса и громови, оно што ти други нису могли узети, узе ти самој себи, роди децу, изви их из недара и даде им љубав своју, а они те оковаше, разапеше и на сунђеру ти сирће пружају да би крвава и нема уста оквасила”¹⁸.

Овај његов монолог се тематски подудара са плачем старозавјетног пророка над судбином Израиља, а поетски – са *Пјесмом над пјесмама*. Доказ да суровост живота и љепота умјетности могу правити срећну симбиозу.

Станиша пати што је нанио бол Марици, што је запоставио дјецу, што га Ранко одбацује, што породица одбија његову помоћ и враћају му новац који им је послао... Пати што је упао у раље Загине, у раље жене посрнулог морала. Пати што примјећује да га омаловажавају његови дојучерашњи другови и саборци. Суочен је са халуцинацијама. Да ли је бијег од Заге, од другова, од града, бијег у природу и на село спас за њега? И да ли за њега уопште има спаса? Одлучује да се врати породици. Машта о поновној срећи. Али разбијена чаша се више не може саставити. Ожиљци остају. Остају ожиљци и на његовој души. Осјетиће то кад дође пред празну и напуштену

¹⁸ Исто, стр. 302-304.

кућу и кад сазна за крах своје породице: Марица се објесила, Огњен и Коса су у Дому за сирочад, Ранко у неком санаторијуму. И у животној агонији. Гдје је сада Станиши мјесто?!

Посебне психолошке анализе Ђуровић је дао у сликању жена. Надасве Марице. Кроз њен лик писац је одсликао снагу жене и мајке, мученице која се рве с немаштином, самоћом, чежњом за мужем. Бол, неподношљив бол Марица казује ријеци, рибама, винограду. Казује понижење које је доживјела од Станише, а које крије пред сељанима. Глуми срећну и задовољну жену човјека који је „тамо у граду на високом положају”, који обавља одговорне дужности, а у ствари је дубоко несрећна и трагична жена. Она је оправдано распућена; из ње наизмјенично проговарају љубав и чежња, али и одбојност и мржња. Не, није то мржња; то је љубав претворена у своју супротност. Самоћа у којој се нашла рађа у њој патње које меандрирају у мноштво рукаваца. Преиспитује себе, своје поступке. Да ли је заслужила да се с њом тако поступа?! Зар њени аргументи, које износи пред Станишу у тренуцима кад јој саопштава да је био на суду и код адвоката и да је поднио захтјев за развод брака, нису довољно снажни и упечатљиви:

– Јесам ли ја била на свом месту, јесам ли ти била верна?

– Јеси – окину он.

– Јесам ли ти изродила и подигла децу?

– Јеси.

– Јесам ли била добра жена?

– Јеси.

– Јесам ли била добра мајка?

– Јеси.

– Јесам ли за време рата била због тебе у затвору?

– Јеси, јеси, Марице, али...

– Сада ти не ваљам.

– Марице!

– Да, да, ти више ниси онај, не живиш више од дувана и од два лозова чокота. Узјахао си коња. У граду си. Уживаш. У граду има лепих жена, белих, разголићених заводница, а Марица је сељанка, у ритаму, смрди на ђубре, на себи нема тела ни колико би гавран у кљуноу понео. Марица је луда жена, проста, свако би се Станиши ругао када би га видео с њом...¹⁹

¹⁹ Исто, стр. 219.

Јесте, то су разлози због којих Станиша разара породицу. Те „бјелосвјетске провигоре” које су „у моди”.

А Зага је таква. Сушта супротност Марици. Лицемјерна, искварена, са моралног дна. Жена са стотину лица. Она вријеђа Станишу, назива га сељаком, неписменим и некултурним, али му „не да” да се наљути. Једним мазним загрљајем и лажним осмијехом отклања од њега и љутњу и сумње. Он је почаствован њеном близином. Превише је наиван и поштен да би открио све њене прљаве игре. Њену перфидност. Она се брани нападом:

„Никад те нема код куће када се враћам с пута!

– У банци се нагомилало посла! Сви из мог оделења остају сат-два прековремено.

– Куда се скиташ?

– Простаче!

– Не вреди та твоја тактика ништа, наивна је, плитка, знам ја... знам све!-засикта она.

– Шта знаш?

– Измислио си тактику: оптужујеш мене, а ти тамо, на тим својим путовањима, са дрољама и мислиш да не знам – за сваком су-књом трчиш, у сваком граду по једну или две имаш.

– Није истина! То је неко ко ме мрзи...

– Ти потајни женскареш! Оставио си жену и децу...

Станиша устаде, пресече је погледом. Зага издржа поглед и у себи реч: 'Сад! Сад је прави тренутак. Почни!' Она задрхта и постаде јетка и иронична.

Станиша побледе, стисну песницу и задрхта".²⁰

Зага има разрађену тактику: „Сјајно! Сјајно! (...) Изврсно сам одглумила. Сада морам играти вешто. Даваћу му у дозама опроштаје и правити се великодушна".²¹

Очито, Станиша није дорастао за такве игре. Залутао је у друштво бескрупулозника и морао је пропасти.

Од „споредних” ликова посебно ваља истаћи Ранка. Приказан је као жртва околности у којима се нашао. Изузетно је привржен мајци, брату и сестри. Спреман је на жртве. Одриче се студија да би омогућио млађем брату и сестри да се школују. Оправдано осуђује оца који је заборавио обавезе према породици. Срећне околности су га

²⁰ Исто, стр. 322.

²¹ Исто, стр. 322.

спасиле од својеврсног инцеста, али му истовремено отвориле очи у какву је баруштину упао његов отац. Све покушава да заустави кола судбине која су муњевито јурила низа страну. Болест га је у томе спријечила. Одбројава задње дане у болници, али има довољно снаге да безосјећајном оцу и бескрупулозној маћехи саспе у лице ријечи осуде. Да на њихове увреде одговори истом мјером, јер су то заслужили. То је нека сатисфакција за све патње и понижења његове мајке коју толико воли. И на коју стално мисли. Да ли је у болници сазнао за њен крај?! За судбину брата и сестре?! За разрушено породично гнијездо, које је, иако биједно и сиромашно, било тако топло?!

Мирис оскоруша је крунско Ђуровићево дјело. Нигдје као у њему није толико проникао у људску психу, завирио у болне ране својих јунака, покушао да поправља јединке и душтво. И нигдје тако и толико разобличио друштвене падове. Зато овдје, поред доминантног психолошког момента, можемо говорити и о елементима сатири. Успио је Ђуровић да код читаоца пробуди аверзију према негативним личностима и појавама, да читалац осуди девијантности које су се рађале у поратном периоду. Тиме је аутор испоштовао оне основне функције књижевног дјела – образовну и васпитну.

У роману *Под ведрим небом*, аутор је ставио у први план жену. Ону жену која је стуб породице, патницу и унесрећену, жену која често прелази преко сопственог достојанства и жртвује се за свакога: за мужа, за дјецу, за брата, за комшију. Изразит примјер је Новка Бошкова. Док се муж налази у тој проклетој Америци, која је прогутала многе црногорске младости, она се на Каменштаку злопати подижући дјецу и борећи се са неимаштином. Чува образ и свој, и дјеце, и мужа. Нажалост, силници попут Микоње Маркова, најмрачније и најисквареније личности романа, ударају на образ њене кћерке, коју је дала миом своје воље у његову кућу као најамницу. И онда, кад јој је Микоња обешчистио кћерку, Новка покушава на све начине да му се освети и да спере љагу са свог дјетета. Новка је жена-ЧОВЈЕК. Свуда стиже. Ради најтеже послове, узима земљу у наполицу, брине о осиротјелом и умно поремећеном Периши, који је у Америци изгубио сина јединца.

Новкина кћерка Јелена је изразито трагична личност. И поред сиромаштине и потуцања од немила до недрага док је била у родитељској кући, она је срећна. Одласком у Микоњину кућу, наступају њене патње. Кулминација је у њеној обешчашћености и неизвјесном крају. Остало је отворено питање шта се десило с Јеленом последице њеног нечасног хапшења.

Велику жртву показује Анђуша Божова. Ова честита Црногорка не може да допусти да њен муж Божо остане без потомства, прима кривицу на себе (мада не знамо да ли је Божо добио потомство касније!) и доводи му младу и здраву дјевојку за жену да му она роди сина. Њен гест је уистину хвале достојан:

„Божо Тодоров – рече она дрхтавим гласом, помињући први пут пред њим његово име – довела сам ти жену и срећна ти била!”

Он је ћутао, гледао, чудило се, мислио да није разумео или да је Анђуша полудела.

„Шта?! – тргну се он после неколико тренутака као да га неко ножем прободу.

– Шта велиш то, жено?!

Нисам ја више теби жена, бићу ти сестра, само сестра и ништа више, а она, Илинка, – показа Анђуша на дошљакињу – твоја је жена. Она је млада, здрава и дао бог – подиже она мараму с главе и пољуби мужа у руку – да ти изроди мушку дјецу која неће прекорит оца!”²²

Радуша се жртвује за брата и његову дјецу. Жртвује своју будућност, остаје усједјелица само да би помогла брату да подигне своје петоро дјеце. И кад је присилно удају за удовца Петра Крцуновића, и кад одлази да опет подиже петоро дјеце, али сада Петрове, умјесто да подиже братову, она то прихвата као изневјеравање брата.

С малим изузецима, сви женски ликови у роману су позитивни и жртве су патријархата који живи у Црној Гори. Има писац оправдање и за посрнуле личности, какав је случај с Милицом: „То је била Миличина љубав према оцу и породици. Она живи тим ужасним, најнижим животом, само да би могла помоћи своје тамо у Каменштаку”.²³ А Ђуровић покушава да реално и критички сагледа све те прилике. Уосталом, он и изјављује да је за такав вид приповиједања: „Ја сам за критички реализам. Критички реализам је најпрогресивнија вертикала не само у нашој књижевности него у књижевности свих народа”. Истина, академик Ивановић види у Ђуровићевом приповиједном поступку и неку врсту регионалног реализма. Да ли је овај суд, особене класификације, проистекао из чињенице да се Ђуровић у свим својим дјелима бавио углавном Црном Гором

²² Душан Ђуровић, *Под ведрим небом*, „Змај”, Нови Сад – „Пегаз” Бијело Поље, 2005, стр. 274-275.

²³ *Исто*, стр. 130.

и приликама у њој, њеном социјалном проблематиком?! А *Под ведрим небом* је управо такав роман.

Као да се све окомело на то парче земље под небом: и глад, и неправде, и умирања по америчким рудницима, и суше, и поплаве...

Има нечег парадоксалног у овом дјелу. Периша је изгубио сина јединца, остао сам и од силног бола пореметио памећу. „Срећан је што је полудио!(...) За њега је боље... за њега је лакше. Погледајте како се задовољно и срећно смије. Лудило је у њему убило бол, повратило му мир у душу (...) Он је сада уронио у један други живот, за нас страшан, али за њега срећан и блажен”.²⁴ Има ту истине: „Манит, бити манит, то је дивно, то је ослободити се патња живота и свијести која мучи!”. Ето, то је оно спасење за Перишу које је дошло прије оног коначног, прије смрти. Периша је окончао живот у једној страшној олујној ноћи. Скидање крова са пусте Перишине куће знак је потпуне пропасти Перишиног дома, гашење свијеће.

И у овом роману, као и у осталим романима, насталим прије или после овога, Ђуровић је често лапидаран. Једном реченицом, кратком и језгровитом, казује велику социјалну биједу црногорског човјека: „Она је ћутала, гледала у врхове прстију десне руке, којима је чупкала конач на једној закрпи левог рукава”.²⁵ Или: „Штета је нашла сиромашницу – рече Крсто Срданов који је био продао креч и купио опанке и нову капу”.

У свој тој муци и невољи, Ђуровићев јунак је понекад показивао и освит духа. Док дванаест људи ради око кречане, дан-ноћ, напорно и без одмора, „када је превалило пола ноћи, када су доле у селу први и други кокоти запевали и неки из дружине почели да дремају, Лабуду Богетину пуче грло и поче да нариче све другове. Ређао је њихове врлине, хвалио их и дизао у почетку, а онда ударао на њихове мане и недостатке, и то не да их напада и осуђује, него да те мане хвали, да их велича, диже, као да су оне истинске и праве добре особине њихове. Било је у том нарицању *пожмирепа, очлапиша, братских црнокопица, шуњгалица, кучкорепа, губавих душа, грињаваца, илаве браће* и *јунака* који се хвалишу, размећу, прсе и надебљавају по пазарима и саборима, скуповима и седницама, а код куће музу и мету, чешљају вуну, доносе воду и од жена не смију ни *жутнути*. И, онда, када су сви добри један према другоме, у дружини правични и

²⁴ Исто, стр. 45-46.

²⁵ Исто, стр. 143.

племенити, у својој души прикривено смишљају: како ће оку креча један другом закинути и како ће неку чак и украсти. Сви су Лабудово тужење примали као шалу и смејали се слатко, а, у ствари, у души се једили и срдили. Он је њих решетао и шибао подсмехом и руглом и свакоме, на вешт и шаљив начин, давао пун део који му припада”.²⁶

Показао је овдје писац смисао за хумор, истина – онај груби који се граничи са иронијом, али нам он више дјелује као релаксација у тој мучној свакидашњици него као истинска заједљивост. Сувише је Ђуровић волио своју Црну Гору и њен напаћени народ да би према њему био ироничан и малициозан.

Наша књижевност је у Душану Ђуровићу добила озбиљног опсерватора, писца изузетне креације и смисла да уочи у свом окружењу она круцијална питања којима је био оптерећен његов јунак. Понирао је у прошлост Црне Горе, истицао злопаћења њених људи, њихову борбу за подланицу земље, борбу са немаштином и глађу, али је увијек знао да стави у први план очување оног најсветијег – чојства. Но, времена су била тешка, искушења превелика да би чојек остао увијек усправан. Било је посрнућа, материјалних и моралних. Сукоб старих патријархалних кодекса са новим схватањима живота наметали су Ђуровићу црно-бијелу технику сликања. Она је присутна у свим романима (безмало и у приповијеткама), а посебно у дјелима која обрађују ратну и поратну тематику.

Нужно је истаћи Ђуровићеву храброст и литерарно поштење што је смјело говорио о неким моралним девијацијама код оних који су изнијели терет револуције на својим плећима. То се, прије свега, односи на обрачун са неистомишљеницима, на распадање брака и одбацивање животних сапутница и сапатница зарад „модерних градских дива” (ово је посебно истакнуто у роману *Мирис оскоруша*), на социјалну раслојеност... Све је то Ђуровић истицао реално, без лакировке. Износио је то једним питким језиком и стилем, који је некад био китњаст, поетичан, некад лапидаран, али увијек с поруком да чојек мора остати ЧОВЈЕК у свим ситуацијама. Не можемо и не смијемо оспорити, нити умањити пишчев реалистички приступ проблематикама које је обрађивао због његове опередијелености за морална начела старих Црногораца, за поимање чојства и јунаштва које показује један Вуле Мирковић, барјактар и витез старог кова (роман *Зов ливада*).

²⁶ Исто, стр. 105-106.

Ако је Бора Станковић понио атрибут пјесника Врања, Петар Кочић пјесника Змијања, Алекса Шантић пјесника Мостара..., онда се Душан Ђуровић може сматрати пјесником Црне Горе, њених злопаћења, али и усправности. Отимао је од заборави истинске вриједности, али и указивао на слабости, не да их прикива на стуб срама, него да их лијечи.

Све ово говори да је Душан Ђуровић дао велики допринос нашој књижевности и да је озбиљно уградио себе у вертикалу црногорске духовне баштине.

Momčilo GOLIJANIN

THE LAND AND THE HUNGER AS POETIC INSPIRATION
IN THE NOVELS OF DUŠAN DJUROVIĆ

Summary

In his eight novels (and stories) Djurović appeared as a writer of his home land Montenegro, but at the same time as a writer whose values stepped out of the frame of his home soil. Literary critics noticed uneven values of these novels. Therefore some of them such as *Under the Clear Sky*, *Scent of Wild Pears* and *The Call of Meadows* were reviewed as more valuable than the other four: *Before a Storm*, *Cultivated Grapevine*, *Stars above the Mountain* and *Sorrow* ...

Realistic representation of conditions in Montenegro in various periods was stressed in all Djurović's novels. The author emphasized social issues, arduous life on Montenegrin rocky ground, man's struggle with hunger, poverty, wish to obtain a tiny bit of land.

The times were difficult, temptations too big, which prevented man from standing upright all the time. Financial downs often brought moral stumbling. The conflict between the old patriarchal rules and the new understanding of life imposed a black-and-white technique of representation on the author.

The author showed bravery and literary honesty when he courageously spoke about some of moral deviations in revolutionaries who carried the burden of the war on their shoulders, severe conflicts with opponents, breaking-up of all marriages and contracting new ones with 'town stars' (*Scent of Wild Pears*), great social stratification... All of that was displayed and not sugar-coated by Djurović. He did this using a simple style and language, which sometimes was embellished, poetic, sometimes lapidary, but always with a message that man has to stay MAN in all situations.

We cannot and must not dispute nor diminish writer's realistic approach to problems because of his commitment to moral principles of the old Montenegrins, to humanity and heroism showed by, for instance, Vule Mirković, a standard-bearer and a knight of the old stamp.

